

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers,
research institutes, and various content providers

Source: Slovo o

Reflections on

Location: Bosnia and Herzegovina

Author(s): Lejla Žujo-Marić

Title: KNJIŽEVNI IDENTITET ČASOPISA MOST
LITERARY IDENTITY OF THE JOURNAL MOST

Issue: 5/2022

Citation style: Lejla Žujo-Marić. "KNJIŽEVNI IDENTITET ČASOPISA MOST". Slovo o 5:541-569.

<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1093570>

Lejla ŽUJO – MARIĆ

UDK 050 : 82 (497.6 Mostar)

Izvorni naučni rad

KNJIŽEVNI IDENTITET ČASOPISA MOST

*„.....grad se kao ličnost predstavio, i sebi je ime nadenuo, sagradivši jedan neverovatan most, a taj je most, kao neka vrsta graditeljske sage, uzeo na sebe najplemenitiju ulogu da zauvek bude tumač grada“
(Bogdan Bogdanović, 2001)*

SAŽETAK

Cilj ovoga istraživanja jeste analizirati rubriku *Književnost* u okviru časopisa *Most* u vremenu kada je njegov rad obnovljen. Sadržaj ove rubrike je važan za oblikovanje književnog identiteta Časopisa *Most*. S obzirom na prirodu ovoga istraživanja unutar kojeg će se posebno pokloniti pažnja tekstovima u kojima se javlja motiv rušenja i obnove Starog mosta, u istraživački korpus uključeni su brojevi časopisa objavljeni jednu deceniju: od 1995. do 2005. godine, a imajući u vidu sve navedeno, analizirat će se i književni tekstovi stranih i domaćih autora u kojima se javlja tema rata u Bosni i Hercegovini (1992 – 1995).

Ključne riječi: Mostar, časopis *Most*, književni identitet, književni tekstovi, strana i domaća književnost, književna prezentacija rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine

Mostar je, osim po svojim prirodnim ljepotama, prepoznatljiv i po bogatom kulturno – historijskom naslijeđu. Zapaženu ulogu u promoviranju mostarskih, ali i bosanskohercegovačkih prirodnih i kulturnih potencijala imali su časopisi, posebno oni koji su se kao perjanice javili u mostarskom ambijentu s kraja XIX i početka XX vijeka. Njihov doprinos u razvoju kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine je sasvim sigurno veliki, a s obzirom na to da se ovo istraživanje fokusira na književni segment, onda je vrijedno spomenuti da se u mostarskim

časopisima *Hercegovački bosiljak*, *Zora*, *Biser*, itd oblikuje novi književni izraz bosanskohercegovačkih pisaca u simbiozi sa društveno aktuelnim temama i mijenama. Pritom, ovi časopisi neprekidno komuniciraju i sa tada aktuelnim tokovima u svjetskim književnim okvirima donoseći prijevode tekstova iz stranih književnosti, a stvarajući i pretpostavke za razvoj nauke o književnosti te književne kritike i književne historije u bosanskohercegovačkom kulturnom kontekstu.

Na tragu navedenog nastojat ćemo posmatrati i *Most*, časopis za kulturu i društvena pitanja kao jedan od prepoznatljivih koji je obilježio drugu polovinu XX vijeka na mostarskoj kulturnoj sceni. Salko Šarić u knjizi *Pregled stvaralaštva u Mostaru* iz 2017. godine bilježi da su idejni tvorci ovoga časopisa Ihsan Ico Mutevelić, Velimir Laznibat i Radivoje Rade Budalić, te da je

prvi broj ovog časopisa izašao 1974. i izlazio je do br. 89/1992. godine kada zbog rata prestaje izlaziti. Njegovi urednici bili su Radivoje Rade Budalić (od b. 1 – 22) i Krešimir Šego (od br. 23 – 89), a časopis je izlazio u izdanju Međupštinske zajednice kulture za Hercegovinu. Poslije rata u Bosni i Hercegovini, izlaženje časopisa Most obnavlja i uređuje pjesnik Alija Kebo. Izašli su primjerci od broja 90 (1 nova serija, 1995) do broja 217 (128 nova serija, 2008). Obnovljeni časopis je izlazio u izdanju Podružnice pisaca Hercegovačko – neretvanskog kantona – Mostar. Poslovno udruženje izdavača i knjižara BiH dodijelilo je Godišnju nagradu ovom časopisu za „izdavački poduhvat“ 2004. godine.(Šarić, 2017: 176)

Atif Kujundžić u tekstu *Jedan stao, drugi pao, a sad oba uzgor*, napisanom povodom obnove Starog mosta u Mostaru 2004.godine, a sjećajući se i na 1974. godinu kada je pokrenut rad Časopisa *Most*, apostrofira ulogu Prve mostarske književne komune u bosanskohercegovačkom kulturnom ambijentu, te zapisuje i sljedeće

Zato što je Prva književna komuna Mostar, kao izdavač, u idejnom, sadržajnom, književnoestetskom i likovnotehničkom smislu i značenju predstavljala visoki kriterijum mostarskog

SLOVO O MOSTARU

i bosanskohercegovačkog kulturno – umjetničkog prostora i miljea, a časopis Most, javlja se u sasvim prirodnom slijedu: kako bi zaokružio kulturološko-antropološku sliku i predstavu o pregnućima i postignućima mostarskoga predznaka i onoga što taj ljudski i umjetnički krug može i znači.¹

Obnovljeni rad časopisa Most počinje od 1995. godine, a njegov urednik je Alija Kebo. Proslovljen riječju urednika Alije Kebe gdje se referira na društveno aktuelne teme, unutrašnja kompozicija Mosta oblikuje se iz nekoliko rubrika, a to su: *Aktuelnosti*, *Književnost*, *Likovni život*, *Baština*, *Osvrti i bilješke*, te su u nekoj mjeri izmijenjene u odnosu one koje su zamišljene u idejnom konceptu časopisa iz 1974. godine. Ljubica Ostojić u svome tekstu *Nova serija Mosta* objavljenom u broju 9 (nova serija) iz juna / jula 1997.godine bilježi svoja zapažanja o časopisu Most i uloji Alije Kebe i Jusufa Juse Nikšića u kontekstu njegovog obnovljenog rada

No, govoreći o novoj seriji MOSTA, koja kreće u periodu velikih promjena i mijena, i društvenih i kulturnih, može se u startu konstatirati o novom konceptu i kvalitetnom skoku u svim nivoima ovog časopisa. On ima za ambiciju, a to i uspješno realizira, sačuvati izvjesnu tradiciju, mislim vlastitu. Što se tiče Mostara i njegove kulturne tradicije, dozvoličete mi, tu se ima obilje materijala za očuvanje i za punu svijest o tome. MOST se po svemu uklapa u rečeno. Ali nova i drugačija vremena ne podrazumijevaju tek puku inerciju. Naša, ne! Dapače!

S obzirom na karakter ovoga istraživanja, detaljnije ćemo se baviti rubrikom *Književnost* unutar ovoga časopisa. Nju sadržajno čine tekstovi književne produkcije kao i prilozi iz historije književnosti. Pošto je u časopisu objavljeno dosta književnih tekstova, u ovom radu fokus će se zadržati na analizi tekstova onih autora koji su već prepoznati u kanonu bosanskohercegovačke književnosti. U smislu književne produkcije, prepoznaju se imena književnika koji su tokom dvadesetog vijeka i

1 <https://www.most.ba/094/026.aspx>, pristupljeno, 21.2.2022.godine

poslije obilježili kulturni i književni život ovih prostora, poput Irfana Horozovića, Nedžada Ibrišimovića, Kemala Mahmutefendića, Zlatka Topčića, Nenada Radanovića, Advana Hozića, Ljubice Ostojić, Ismeta Bekrića i Zilhada Ključanina. Njihovi tekstovi se javljaju u raznim književnim oblicima – od lirske pjesme do pripovijetke i monodramskog kazivanja u prozi, a ne smiju se zanemariti ni sjećanja na znamenite književnike.

Sjećanje na književnike, ali i sjećanje na čuvene Mostarce jedno je od identitarnih čvorišta obnovljenog časopisa *Most* u brojevima od 1995. pa nadalje, a to će se posebno potvrditi u brojevima nastalim tokom prvih godina 21. stoljeća. Autori sjećanja na književnike uglavnom su pisci koji su njihovi savremenici ili su stasavali na tragovima književne riječi svojih prethodnika, eliotovski, sjećanje je dokaz o umreženosti individualnog talenta i tradicije. Vrijedno je istaknuti i sjećanje na Musu Ćazima Ćatića i njegove mostarske dane iz pera Alije Isakovića, a objavljeno u broju iz 1995. godine kada se navršilo 80 godina od pjesnikove prerane smrti. Irfan Horozović autor je sjećanja na Maka Dizdara, a potaknut je tragičnom sudbinom Bosne i njenih ljudi, te magijskom Makovom riječju da taj usud ispjeva. U broju 93 iz marta – aprila 1996. godine zapaža se sjećanje na Miroslava Krležu autora Fikreta Ibrahimpašića naslovljeno kao *Velikan s Gvozda – moj susret i razgovor s Miroslavom Krležom 5. veljače 1973. godine u Zagrebu* gdje iznosi motive za ovaj događaj, lične impresije iz tog susreta te Krležina promišljanja o bosanskohercegovačkoj historiji i kulturi.

Na stranicama Mosta, posebno u brojevima iz 1995. i 1996. godine može se naći izbor iz književnog opusa bosanskohercegovačkih pjesnika poput Hamze Hume, Alekse Šantića, Skendera Kulenovića, Alije Nametka i Envera Čolakovića. Dok je, s jedne strane, časopis *Most* nastojao promovirati književnu baštinu Bosne i Hercegovine kroz djela pisaca koji su već dio historije bosanskohercegovačke književnosti, uvodio je i tekstove novih, mladih autora, s druge strane, posebno onih vezanih životom i odrastanjem uz Mostar.

Pored tekstova iz domaće književne produkcije, stranice rubrike *Književnost* posvećene su i tekstovima iz stranih književnosti, bilo da je

SLOVO O MOSTARU

riječ o recentnim književnim pojavama ili o tekstovima i autorima čija se djela smatraju antologijskim. U broju 92 iz januara/ siječnja 1996. godine Srebren Dizdar donosi tekst o dobitniku Nobelove nagrade za književnost Šomasu Hiniju, irskom književniku, uz prijevod triju njegovih pjesama. Ovaj autor će i u kasnijim brojevima časopisa *Most* donositi tekstove iz oblasti engleske književnosti, najviše o pjesnicima engleskog romantizma čiji ideali slobode, buntovništva i povratka prirodi i čistoti bića trebaju biti duhovna staza oživljenja i obnove u mostarskoj kotlini nakon burnih ratnih stradanja u periodu od 1992. do 1995. godine.

Devedesetih godina objavljivani su tekstovi iz norveške književnosti čija je tematika vezana za rat u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine, ali s viđenjem iz norveške perspektive. Uvod u ovu rubriku donosi Munib Delalić svojim pismom *Bosna i Hercegovina u norveškoj poeziji* otkrivajući koloplet emocija u rasponu od griznje savjesti, krivnje do nemoći da promijeni stanje u kojem se nalazi njegova domovina. Sa osvrtom na novi kulturološki kontekst u kojem se paralelno govori o napuštenom domu i otrgnutom zavičaju, ovaj tekst je svjedočanstvo o duhovnim krizama koje proživljava čovjek prognan iz Bosne suočen s novim jezikom i drugom kulturom. Za razliku od spomenute, vanjske perspektive, pogled na rat u poeziji Rosemary Menzies je unutarnji, bosanski, a o tome će detaljnije govoriti tekst Amira Brke *Nad baštinom grobova – Rosemary Menzies: Pjesme za Bosnu - Poems for Bosnia, Durieux, Zagreb, 1996* objavljen u broju 116 – 117 iz juna/ jula 1999. godine. Tekst je nastao kao prikaz pjesničke zbirke *Pjesme za Bosnu* Rosemary Menzies u kojoj autor prepoznaje istinsku umjetnost bez epskog patosa gdje je lirski glas onaj koji bira ljudsku optiku i iz nje pjeva.²

U brojevima koji nastaju nakon 2000. godine časopis će se izborom književnih tekstova udaljavati od teme rata u Bosni i Hercegovini, a donosit će izbor iz korpusa stranih književnosti. Tako su u brojevima

2 S obzirom na to da poezija ove autorice neće biti predmetom daljeg istraživanja u ovom radu, ovdje vrijedi kazati da je Rosemary Menzies kroz tri pjesničke zbirke s naslovima *Pjesme za Bosnu*, *Logor Omarska*, *Nove pjesme za Bosnu* svjedočila o ratu u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine, a njena optika je ljudska, humanistička s jasnim apelom da se ratno zlo zaustavi.

iz 2004.godine objavljeni tekstovi iz savremene holandske i savremene poljske književnosti, savremene američke poezije, savremene njemačke i austrijske književnosti, te savremene iranske književnosti. Vrijedno je istaknuti da su prijevodi iz slovenačke književnosti gotovo u kontinuitetu prisutni na stranicama časopisa.

Identitet ove rubrike nije potpun ako se ne spomenu i tekstovi iz oblasti historije književnosti. Marko Vešović u tekstu *Emina* donosi analizu istoimene Šantićeve pjesme. Iz oblasti književne historije treba spomenuti i tekstove Nusreta Omerike koji aktueliziraju pojave iz starije bošnjačke književnosti, do teksta Dijane Hadžizukić o ženskim likovima u Muradbegovićevom djelu objavljenom u jednom od brojeva 1998. godine a nastao u povodu 100.godišnjice od rođenja ovog značajnog bosanskohercegovačkog književnika. U jednom od brojeva iz 2004. godine Elbisa Ustamujić donosi intervju sa Huseinom Bašićem uz izbor iz njegove poezije iz pjesničke zbirke *Kad su gorjele Božije kuće*, te prikaz ključnih toposa njegovog književnog rada. Uz njih, uočljivi su i prilozi iz jezičke baštine autora Asima Pece i Muhameda Šatora koji osvjetljavaju pitanja iz savremenog bosanskog jezika, ali otvaraju i zanimljive teme spram pitanja njegovog historijskog kontinuiteta.

KNJIŽEVNI PRIKAZ RATA U BOSNI I HERCEGOVINI 1992 – 1995. NA STRANICAMA ČASOPISA MOST

„...raspolučeni Most je krik, opomena na kataklizmičke prijetnje
što su se nadvile nad čovječanstvo“ (Alija Kebo, 1998)

S obzirom na to da će „devedesetih godina Mostar, pred naletom mračnih fašisoidnih ideologija i moći njihovog oružja, postati najrazoreniji grad u kome se dogodio urbicid i kulturocid“, ni književne tekstove objavljujane u časopisu Most u periodu od 1995. do 2005. godine ne možemo pratiti van ove činjenice. Iz ratnom uništenog Mostara časopis Most donosi tekstove koji nisu samo usmjereni na mostarsku ratnu tragediju, nego se na njegovim stranicama mogu naći

SLOVO O MOSTARU

književni radovi i domaćih i stranih autora sa tematikom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Time časopis Most slijedi osnovnu misiju povezivanja ratom pokidanih prostora oblikujući svoj književni identitet u antiratnom govoru i stavu šireći ideju jedinstva i čovjekoljublja u vremenima zla. Od autora iz bosanskohercegovačke književnosti svojim književnim tekstovima javljaju se pisci Zilhad Ključanin, Muhidin Šarić, Ismet Bekrić, Ljubica Ostojić, Zlatko Topčić i drugi.

Ratno iskustvo oblikuje se iz različitih vizura – civilne, prognaničke, vojničke, logoraške, ali iz svake se nedvojbeno svjedoči o besmislu rata. Zilhad Ključanin iz perspektive vojnika ispisuje dvije pjesme: *Travnik*, 1995. i *Sinovi Ademovi*. U prvoj pjesmi centralni motiv je vrijeme i njegova preturenost uzrokovana ratom, a uz njega je prožeta tema smrti za domovinu, epski oblikovana kultura i njen utjecaj na profil vojnika u ratu u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine. U pjesmi *Sinovi Ademovi* jasno je izražena intertekstualna veza sa islamskom religijom (npr: *Musaf, sure, džennet*) unutar kojih se izgrađuje duhovni otpor stanovnika Trnove prema neprijatelju i uspostavlja vrijednosna distanca spram ideologije zločina i uništavanja svega drugog i drugačijeg. Ova pjesma vrijedan je dokaz o međusobnoj prožetosti poezije i proze Zilhada Ključanina jer je u njoj moguće uočiti klice budućeg narativnog jezgra njegovog romana *Šehid*.

Ljubica Ostojić ispisuje pjesmu *Jednostavno umiranje* donoseći portret generacije koja nosi „pola stoljeća poraza / U prtljagu / sa neurotičnim tikovima / i idealima u prahu / kroničnom mučninom, / ratnim iskustvima, / bolima u zglobovima“ (Ostojić, 1995: 118). Lirski subjekt priziva prostore uništene ratom, a time i slike svoga prijašnjeg života otrgnutog i dalekog – baštu „Bagrem“ kafane, čitaonicu sarajevske Vijećnice, Stari most i Kujundžiluk, kafić „Zona sumraka“ do doma. Toliko je nedostižno otići *u vrelo mostarsko podne, naručiti hrpu knjiga te čitati, čitati u tišini*, odskitati Avenijom vječnost, kao i *domu se svom vratiti*. Sve ono što je nekada bilo blisko i drago, rat je otrgnuo od pojedinca osudivši ga na nemir, lutanje i otuđenost.

Prozni tekst *Premiere urgence* Zlatka Topčića tematsko – motivski je vezan za opsadno Sarajevo. Likovi su metonimijski postavljeni kao Stranac i Srbin Koji je Ostao u Sarajevu, hronotopski je smješten u enterijer kafane u opkoljenom Sarajevu, a pokušaj dijaloga između likova je oblikovan u duhu poetike teatra apsurda gdje „ne postoji ništa od onoga što vidite“ (Topčić, 1996: 85).

Bosanski emigrantski blues Kemala Mahmutefendića je prozni tekst satkan od monološki intonirane ispovijesti bosanske prognanice, konobarice u jednom kafiću na Zapadu. U formi zamišljenog dijaloškog obraćanja, prisutan je samo jedan glas – ženski koji monodramskim intenzitetom donosi sekvence iz svog izbjegličkog života s kćerkom Vildanom. Ostavši uslijed ratnog vihora sama sa kćerkom, osuđena na izbjeglištvo i preživljavanje u novom kontekstu, junakinja progovara o nepovoljnom ženskom položaju *pod tuđim suncem* koji je još više produbljen gubitkom doma i porodice. Neznana junakinja dobiva ponudu za brak koji ne želi, suočava se sa zlonamjernim gazdama kafića i opasnim gostima (jedan od njih je nasilnički nasrnuo na nju), teškom zaradom, a dok se slojevi naracije rastvaraju otkriva se i srž onoga što je najveći ženski ratni udes: zarobljeništvo u ženskom ratnom logoru i ratno silovanje.

Da je identitet logoraša jedan od onih koji rat nemilosrdno nameće bosanskom čovjeku, svjedoče i pjesme Muhidina Šarića. One o logoraškom iskustvu ne progovaraju sa vremenske i prostorne distance, nego upravo suprotno – iz samog dna pakla. Riječ je o tekstovima *Keraterm*, *Sa ove strane svijeta*, *Običan logoraški dan* i *Logoraševa molitva* objavljenim u broju 106 – 107 iz oktobra 1998.godine. Ispjevane iz perspektive logoraša lišenog svih ljudskih prava, iz pozicije Agambenovog *homo sacra* koji je u bosanskohercegovačkom kontekstu oživio pedeset godina nakon holokausta, Šarićeve pjesme jasno svjedoče u užasima rata, a utisak je upotpunjen ostrim vizuelnim doživljajima mraka i oflaktivnim elementima uokvirenim u naturalističku atmosferu izopačenja i smrada. Logor Keraterm simbolizira bolest, raspadanje, raspuknuće uma i sumrak civilizacije o čemu snažno govore stihovi iz istoimene pjesme: „*Keraterm / kao tumor se širi nad mojim gradom / vonja crna logoraška noć*“

SLOVO O MOSTARU

/ *slijepa i gluha*“ (Šarić, 1998: 48). Mašinerija rata je toliko usložnjena, a industrijalizacija smrti svakodnevna pojava u utrobi logora. Buldožer smrti bdije i na javi i u snu logoraševog bića: „*Samo da sklone ovaj žuti buldožer / da ga iz očiju mi / da ga iz svijesti mi / istjeraju ./ Pa da se čitava ta prokleta zubata neman / ne uvlači cijele noći / pod moje podbuhle kapke.*“ (Šarić, 1998: 49). Ispjevane iz unutrašnjosti logoraške muke, *sa ove strane svijeta gdje postoji samo stražar*, Šarićevi stihovi introspektivno nastoje zabilježiti neuhvatljive sfere psihičkog života u kojima se ranjeno ljudsko biće bori sa slikama realnosti, ali snagom duha odolijeva smrti i besmislu. Posebna vrijednost unutarnjeg otpora emotivno je iskazana figurom majke u logorskom paklu: „*Majko / otkud ti u ovom gustom neproziru / na smetljištu ljudskih duša!*“ Uvođenjem apsolutnih kontrasta - čistote majčinog lika i logorskog bezumlja i mraka, Šarić uspostavlja vrijednosnu distancu između žrtve i njenog krvnika. Prizivanje majčinog lika simbolizira snagu čovjekoljublja, nadu i utjehu koji, uprkos zlu, pobjeđuju. Uz sve navedeno, ove pjesme, baš kao i Ključaninove, grade intertekstualnu vezu s prozom. U Šarićevoj književnoj biografiji je riječ o djelu *Keraterm*, prozi testimonijalnog usmjerenja koja se komplementarno može čitati s tekstovima Elija Wiesela i Prima Levija ukazujući na dramatičnost historije XX vijeka obilježenu holokaustom i genocidom.

Ismet Bekrić javlja se ciklusom pjesama na stranicama časopisa Most. Posebno je zanimljiva pjesma *Sarajevsko sunce* napisana u Ilirskoj Bistrici decembra 1995.godine a posvećena kiparu i slikaru Mustafi Skopljaku koji je od komadića razbijenog stakla stvarao skulpture. Motiv stakla raspršenog po Sarajevu, koji je kao književni motiv poslužio i Tvrtku Kulenoviću u romanu *Istorija bolesti*, i u Bekrićevoj pjesmi od smrtonosnog dobiva umjetnički potencijal simbolizirajući život i svjetlost koja se u opkoljenom Sarajevu brutalno zacrnjuje ubijanjem. Polomljenost svijeta koju proizvodi rat uzaludna je spram cjeline sunca reflektovanog na staklu

„*Na svakom, / razbijenom, / rasutom, / komadiću stakla / po ulicama / Sarajeva / vidi se / cijelo sunce. / Kad prekriju brdo, / kad ubijaju/jutro, / sunce se / rađa / iz komadića / stakla.*“

Velimir Milošević, poput Muhidina Šarića i Ismeta Bekrića prepoznatljiv kao pjesnik za djecu i omladinu, pjesme s tematikom rata u periodu od 1992. do 1995 godine objavljuje u časopisu *Most* gotovo u kontinuitetu do svoje smrti 2004. godine. Izdvajaju se naslovi *Ovo je Balkan, draga* i *Gruvaju topovi negde*. Ispjevana na tragu uvijek živog saznanja da je Balkan prostor neizvjesnosti, ratova i boli, pjesma *Ovo je Balkan, draga* intertekstualno komunicira sa temom Sarajevskog atentata i ubistva Franza Ferdinanda. Sarajevo, početkom, a potom i krajem XX vijeka postaje epicentar iz kojeg izbija ratna lava. Istim stopama kojima je Ferdinand hodio, a brojni izginuli na peronima traumatičnog vijeka, lirski subjekt traži svoj put do drage, intimno bliskog bića, ali su i noge i ruke kojima bi ostvario taj povratak polomljeni, baš kakav je i svijet čovjeka koji je iskusio rat. U snažnijem intimističkom tonu oblikovana je pjesma *Gruvaju topovi negde*. Lirski subjekt u naručju čuva svoju dragu dok im obojema prijeti smrt iz topova. Romantičarski toposi nježnosti, ljubavi i tananih tonova pokušavaju se oduprijeti smrti i zvuku topova. U prividnoj sigurnosti, lirski subjekt je svjestan da se rat nastanjuje u sve pore njegovog bića „Kroz mene huje ratovi/ i na komade raznose/ Sve što sam za tebe čuvao“ (Milošević, 1996: 100).

Senka Marić se gotovo iz broja u broj javlja poezijom čije se tematsko – motivsko čvorište plete od intimnog i ljubavnog do ratnog i prognaničnog iskustva. Izdvajaju se naslovi *Bijela Belgija*, *Gorka pjesma*, *Ničija zemlja*, *Kiša*, *Pred nekim novim jutrima*. Lirizam, ženski glas kojim se pjeva o ženskom iskustvu pokazuju se kao konstanta književnog stvaralaštva Senke Marić s ishodištem u poeziji. Također, zanimljivo je pratiti i pomak ka proznom i u formalnom smislu što može biti ilustrovano književno nagrađenom pripovijetkom *Priča o srcu* iz 2000. godine gdje se uočavaju tematsko – motivske tačke koje će u romanima *Kinstugi tijela* i *Gravitacije* biti okosnicom: smrt, porodica, bolest i njihov odjek u senzibilnoj ženskoj duši.

Nedžad Maksumić se u jednom od brojeva časopisa *Most* iz 1997. godine javlja dvama zanimljivim tekstovima. Prvi je naslovljen „O šakama (i jednako lijepim stvarima)“ objavljen je na talijanskom

SLOVO O MOSTARU

jeziku u književno – teatarskom časopisu *Societa di pensieri* u Bolonji 1994. godine. Maksumićev subjekt progovara: „Vidio sam ljude bez šaka i šake bez ljudi“ (1997: 59) sublimirajući iskustvo egzistencijalnog obruča iz apokaliptičnog doba. Misao se lajtmotivski provlači kao upozorenje i utisak kojeg se ne može osloboditi. Maksumićev tekst satkan je na principu britkih asocijacija s jasnom sviješću o simboličkom značenju šake u različitim diskursima – od historijskog, religijskog do dnevno – političkog i ratnog gdje ljekari pokušavaju zašiti šaku na ruku i očuvati cjelovitost ranjenog ljudskog tijela. Drugi tekst je isječak iz šireg pripovjednog tkiva naslovljenog kao *Putokazi razbacani po zemlji*³ s jakim osjećanjem nadolazećeg rata i uputama kako iz tog ludila, unatoč gubicima, izaći dostojanstveno i osnažiti sopstveno biće u duhu trajnih humanističkih vrijednosti. Iako dati u odlomcima, vidljivo je da oba književna teksta podražavaju dijalog sa filozofijom 20. vijeka i modernom književnom tradicijom nijansirajući Maksumićev književni izraz nastao na razmeđu dramskog naboja i lirske sugestivnosti u proznoj formi.

Ovdje je važno obratiti pažnju i na pisce iz drugih evropskih zemalja koji su nastojali kroz svoja književna djela prezentirati rat u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine. Pjesnici kao što su an Erik Vold, Mathis Mathissen, Odd Abrahmsen, Jaume Cres su u susretu s bosanskohercegovačkim izbjeglicama, vijestima iz štampe prepoznali književni potencijal surove ratne zbilje, te su je nastojali umjetnički predstaviti, ali i izraziti svoj etički stav spram tog historijskog događaja. Munib Delalić je doprinio prezentaciji norveške književnosti s temom rata u Bosni i Hercegovini (1992 – 1995) u časopisu *Most*. Tako je u broju 12/97 objavljen izbor iz poezije norveških autora poput Jana

3 U svom romanu *Treće lice jednine* Nedžad Maksumić donosi podatke o ovome tekstu koje je ovdje vrijedno citirati kao pogled iz autorske perspektive: „Sam naslov teksta, koji se na našem jeziku prevodi kao „Putokazi razbacani po zemlji“, očito je u žučnom dijalogu sa Andrićevim „Znakovima pored puta“. Tog štiva mnogi u Italiji se još uvijek sjećaju, mijenjaju mu naslove i kasape ga na razne načine, naravno, bez autorove dozvole, uvrštavaju ga u razne knjige i knjižice, prevode na razne jezike, po njemu prave pozorišne predstave, performanse, filmove, televizijske emisije, stripove, izdaju na omotima nosača zvuka kao tekst uz tu snimljene muzičke numere i šta sve ne.“ (Maksumić, 2018: 337)

Erika Volda, Mathisa Mathissena i Odda Abrahamsena čiji su stihovi znak suosjećanja s ratnom tragedijom Bosne i Hercegovine i njenih ljudi.

Jan Erik Vold objavljuje dvije pjesme, prva je *Ova Evropa o kojoj oni govore*, a druga *Skupljeni ljubavni život Borislava Heraka*. Pjesma *Ova Evropa o kojoj oni govore* ispjevana je na središnjem motivu tragične historije 20. vijeka, motivu logora. Na istoj liniji historije nalaze se Bosna 1993. godine i Warszawa 1943 – obje su geto u srcu modernog svijeta koji ravnodušno posmatra smrt nevinih ljudi. Nedvojben je i stav s kojim pjesnik oblikuje lirski glas u pjesmi, a riječ je o buntu i kritici prema Evropi i njenim vrijednostima. Treblinka i Srebrenica su ogledalna polja historije, znakovi da je recidiv svojstven historijskom toku Evrope koja nijema i gluha srebrenički genocid prati putem tv ekrana nezainteresovana da ga spriječi.

Pjesma *Skupljeni ljubavni život Borislava Heraka*, za razliku od prethodne koja je zasnovana na kolektivnoj slici stradanja i historijske nepravde ispjevane iz perspektive suosjećanja sa žrtvama rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, u središnje mjesto stavlja vojnika koji je učestvovao u ratnom silovanju i ubijanju nevinih djevojaka. Lirski subjekt je Borislav Herak, vojnik najnižeg čina, onaj koji je u svom „ljubavnom životu“ unesrećio jednu Nailu, Amelu, Inu. Ipak, u Inu se zaljubio, a ljubav je promijenila i njegov zločinački profil – nju nije mogao silovati.

U časopisu Most, prvo poezijom, a potom i prozom, javlja se i Mathis Mathissen, autor savremene norveške književnosti. Njegovim pjesmama je zajedničko kolektivno slikanje bosanskih izbjeglica koje su tokom rata stigle u Norvešku. Iz perspektive onoga čija kultura otvara vrata ratom unesrećenima, Mathissen izražava poštovanje i suosjećanje prema ljudima koji su u ratnim mukama i bez svojih domova potražili spas pod drugim suncem. U pjesmi *Sav narod bosanski* dominiraju motivi prirode, posebno vode (*šumeće, kapave vode*) koja je asocijativno polje za rat i krv nevinih bosanskih ljudi. Pjesma se otvara dobrodošlicom bosanskom narodu: Miralemu, Muharemu, Admiru, Amni, a završava obraćanjem Bosni i svim njenim narodima

SLOVO O MOSTARU

„Bosno, jednog ćeš dana/ opet oko sebe skupit svu djecu / u
dolinama zelenim, / na suncem okupanim planinama i duž /
dubokih rijeka / Srbe, Muslimane /, i Hrvate, Albance i Cigane /
sav narod bosanski“ (Mathissen, 1997: 16)

U drugoj pjesmi pod naslovom *Bosanske izbjeglice* lirski subjekt je opet onaj koji pjeva iz perspektive zemlje koja dočekuje izbjeglice. Pjesma donosi panoramski prikaz bosanskih izbjeglica, a svi su određeni nekom kvalifikacijom, odnosno, osobinom kao i socijalnom diferencijacijom: uz mladu populaciju karakterističan je motiv srca, a naziva ih i *nadom naroda*; besane žene su one uz koje se veže motiv jednostavnih slatkih kolača; uz kolektivni lik djece donosi motiv tihe igre i roditeljskog straha koji oni osjećaju, a uz lik stare majke veže se motiv bezubosti i dezorijentiranosti. Posebno se izdvaja radnička populacija s motivom *ruku koje više nisu iste*, a za sve njih je zajednički osjećaj tuge i bezdomosti, te je želja lirskog subjekta da sopstveno srce proširi kako bi ono primilo sve bosanske izbjeglice. U brojevima časopisa *Most* iz 2000. godine objavljeni su odlomci iz njegovog romana *Roman iz Bosne: Šandor* (1993), a koji je Munib Delalić preveo na bosanski jezik. Prema riječima Muniba Delalića

Mathis nas svojom knjigom pokušava podsjetiti na našu (urođenu) zaboravnost, ukazuje na povijesno ponavljanje na balkanskim prostorima, na prokletstvo koje se nastavlja. Ovo neveliko djelo kazuje o prvim danima rata u Bosni. U prvome planu pišćeva promatranja su djeca, njihovo, na najgrublji mogući način, prekinuto djetinjstvo i naglo, prisilno odrastanje. Te čiste, nevine dušice bivaju pritisnute teškim, do jučer posve nepoznatim, upitima. Stvamosne se slike naprosto zakivaju u dječju dušu (kao probuditi se s krikom, veli pisac). I upravo u takvim relacijama dolazi do izražaja Mathisovo izuzetno poznavanje dječje psihe jer on i jeste poznat, prije svega, kao autor za djecu i omladinu.⁴

Časopis *Most* donosi i tri pjesme nagrađivanog norveškog pjesnika Odda Abrahamsena. Riječ je o pjesmama *Još jedanput*, *Naše oblasti* i *Sile će zašutjeti*. Abrahamsen ponire u suštinu bosanske ratne stvarnosti

4 Preuzeto sa <http://www.infobiro.ba/article/1037508>, pristup, 21.2.2022. godine

pjevajući o porušenim bosanskim gradovima poput Mostara, Sarajeva i Goražda dajući im nova značenja.

Za razliku od prethodnih koje veristički oslikavaju izbjegličke sudbine nesretnog bosanskog naroda, Abrahamsenove pjesme odlikuju se apstraktnijim slikama i hermetičnijim karakterom. Njegove pjesme o bosanskoj ratnoj tragediji devedesetih prizivaju naslijeđe avangardnog oblikovanja stvarnosti, kao u primjerima: *zabluda koja naizgled krvari; mir razgolićen i krhak kao samoća* do motiva koji naturalistički progovaraju o esenciji smrti – *još ovi natečeni izgoreni mrtvi*, odnosno projekcije ratnog stradanja na iskrivljeni doživljaj pejzaža – *strši teška stijena u crnu mjesecu kolovozu*. Posebno se snažnim utiskom odlikuje slika mrtve obješene djevojke u kojoj je simbolizirana sva surovost rata – *s jednim disajem cijepaš začuđeno djevojkino lice međ drvećem magnolije / i hudim barjakom u visini*.

Broj 106 – 107 iz 1998. godine donosi i izbor iz savremene španske poezije u kojoj je također književno oblikovana tema rata u Bosni i Hercegovini. U pjesmi *Poemari di Bosnia / Bosanska pjesmarica* koju je napisao Jaume Cres, a štampana je dvojezično, prisutni su motivi mržnje, smrti, krvi i čekanja u dugim redovima za hranu. Lirski subjekt se obraća zamišljenom sagovorniku pun gorčine i beznađa apelujući na polomljenu sliku svijeta onoga ko je iskusio smrt najbližih

*„Kad svoje roditelje vidiš / prorešetane na rodnoj grudi / i pogled
kad ti odbludi: / utjeha uzaludna biće ti / život novi sav u tami.
(Cres, 1998: 43)“*

U broju 108 – 109 iz novembra / decembra 1998. godine pjesmom naslovljenom *Mostar* javlja se austrijski pjesnik Peter Paul Wiplinger. Pjesma je objavljena dvojezično na njemačkom i u prijevodu na bosanski jezik koji paralelno prati tekst na izvornom jeziku. Središnji motiv pjesme jeste Mostar, a lirski subjekt progovara iz perspektive putnika na kojeg je ovaj grad ostavio poseban utisak pun ljepote i topline. Motivi su organizovani u dvije vremenske dimenzije koje se međusobno razilaze, a oslikavaju isti grad: jednu čini prošlost, prijeratno doba ispunjeno

SLOVO O MOSTARU

raznolikim ljepotama – od prirodnih do kulturnih simbola (*rijeka, most, minareti, zvona, vino, grobovi*), a njoj je suprotstavljeno vrijeme rata i urbicida (*ruševine, bol, žrtva, rat, rušenje, život, smrt*). Emotivni utisak upotpunjavaju vizuelni (*zelena rijeka, vino tamnocrveno ko krv u čaši, svjetlo, tamnoplavi mač*) i auditivni elementi (*zov mujezina miješao se sa zvukom zvona*). Njihov izostanak znak je novog vremena razgrađenog ratom i ispunjenog ratnom traumom, a ti stihovi čine i najčvršće emotivne tačke pjesme – *prošle su lijepe slike / sad zemljom vlada rat gdje u mostarskom ambijentu bez zvuka čovjek zanijemio od boli / sjedi bez suza na ruševinama*. Wiplinger je u broju 115 – 116 iz juna / jula 1999. godine objavio zanimljiv tekst pod naslovom *Literatura i rat: literatura kao metafora života*. U podnožju teksta stoji da je tekst - Statement uz istoimenu priredbu u Austrijskom društvu za literaturu u Beču, 25.09.1996. godine, u okviru Bosanskih dana kulture u Austriji. Na tragu motiva iz pjesme *Mostar*, u ovom tekstu Wiplinger sugestivno ukazuje na kontinuitet zla tokom dvadesetog vijeka i u tom kontekstu sagledava bosanskohercegovačku ratnu tragediju upućujući na srebrenički genocid i stradanje Sarajeva kroz masakr koji je nad stanovnicima bezočno planiran i izvršavan projektilima sa sarajevskih brda.

Ne skriva li riječ “rat” u svojoj mentalnoj čistoći, u asocijacijama većih formacija, u slikama borbi iz 19. stoljeća, i medijskih slika 20. stoljeća, riječi poput fanatizam, ludilo i mržnja, jednom riječju: smrt? - Možemo li još govoriti o ratu, ratnim dejstvima, posljedicama, dok mislimo o rastrganim tijelima nakon granatiranja Sarajevske tržnice, na ciljano gađanje bolnica i škola, na redove za vodu i hljeb; dok mislimo na četnike, na artiljerce, sa cigaretom u ustima i flašom rakije, pored; na sarajevske parkove i stadione pretvorene u groblja, ubistva u Srebrenici, osakaćena tijela, odvezena iz “Bijele kuće” logora Omarska, pobacana na kamione i onda, ko zna gdje zatrpana. Duga je lista nestalih, ubijenih: vise od 25.000 imena! Pitam se, u kakvoj su vezi sa ratom logori, poput Keraterma, Dretelja, Gabele, Omarske, Manjace, i mnogih drugih nepoznatih, čini se replike logora u Jasenovcu, u kakvoj su vezi “etnička čišćenja” specijalnih jedinica, u kakvoj su vezi masakr i genocid. - To niti su bila, niti jesu ratna dejstva, to nisu “čiste”

*vojne akcije. Rat je tu samo izgovor, kostim, koji masovna ubistva, slijepe, ubistva ispunjena mržnjom treba da kasira.*⁵

Wiplinger prepoznaje mržnju kao temeljno osjećanje obučeno u ideologiju rata, te se u tom svjetlu pita kakva je uloga književnosti. Poentirajući da je, između ostalih, smisao književnosti da ukaže na zlo, Wiplinger vječno pitanje borbe dobra i zla, života i smrti postavlja na viši simbolički plan poistovjećujući život, ljepotu i koncept dobra sa književnošću i njenom plemenitom misijom da svjedoči o zlu, raskrinka njegovo mračno lice i bude na strani univerzalnih humanističkih vrijednosti. U broju 125 – 126 iz aprila / maja 2000. godine Wiplinger je objavio i memoarski zapis o Bosni, Sarajevu i Izetu Sarajliću, njegovoj poeziji i snazi duhovnog otpora tokom sarajevske opsade, pri čemu je ovaj pisac još jednom potvrdio svoju duboko emotivnu vezu sa bosanskohercegovačkom kulturom i njenim simbolima.

MOTIV RUŠENJA I OBNOVE STAROG MOSTA U MOSTARU KROZ KNJIŽEVNE TEKSTOVE

“Ima li na našoj planeti ljudskog staništa gdje čovjek nije povrijeđen i ožalošćen rušenjem Starog mosta?” (Ihsan Ico Mutevelić, 1995)

Stari most u Mostaru, pored toga što slovi za čudo osmanske arhitekture, nezaobilazno je mjesto u bosanskohercegovačkoj kulturi i mnogo šire izrastajući iz realnog spomenika kulture u interkulturalni simbol zajedništva, mira i poštovanja među ljudima. Pored svih drugih domena ljudskog djelovanja, interes za ovu građevinu prisutan je u brojnim humanističkim disciplinama. Njegova ljepota i monumentalnost inspiracija su književnicima od vremena njegove gradnje, pa sve do najnovije historije u kojoj je srušen i ponovo obnovljen, što je ostalo zabilježeno i u književnim tekstovima objavljenim u časopisu *Most* u periodu od 1995. do 2005. godine

⁵ Vidjeti na: <https://www.most.ba/02627/100.htm>, pristup, 22.2.2022.

SLOVO O MOSTARU

Urbicid i kulturocid u periodu od 1992. do 1995. godine pokazali su svoje strašno lice kroz uništavanje bogate bosanskohercegovačke kulturne baštine i njenih simbola, a jedna od takvih je Vijećnica u Sarajevu, institucija kulturnog pamćenja. Njeno uništavanje u avgustu 1992. godine zabilježeno je i u književnim tekstovima, a motiviralo je i na šire promišljanje kroz nove oblike. Tako Dževad Karahasan u svojoj knjizi *Dnevnik selidbe* kazuje da ga je uništenje sarajevske Vijećnice obavezalo da otvori pitanje poetike ruševine, te ističe

Promatrati ruševinu kao tekst, kao strukturu koja se da čitati jeste niz materijalnih elemanata na osnovu kojih se može naslutiti jedna odsutna stvarnost. Ruševine govore, sadrže značenja i smislove, a zadatak poetike ruševine bio bi pomoći da se ta značenja i smislovi shvate. Ruševine govore o životu koji se jednom u njima odvijao, govore o kulturi u kojoj su nestale i koju su sa sobom ostvarivale prije nego što su postale ruševine, govore o onima koji su ih proizveli kao ruševine. Ruševina govori o onima koji su gradili i koristili srušeno, ruševina govori o svijetu u kojem je to srušeno građeno; govori o onima koji su od toga napravili ruševinu, a govori i o vama koji to sada gledate – da li pored ruševine prolazite ne videći je, da li je čitate i čujete ono što vam ona govori, kako je razumijete i šta iz nje uspijevate pročitati.

(Karahasan, 2010: 68)

Dakle, i sama kultura je sastavljena od ruševina, tragova nekog prošlog vremena, te je ruševinu moguće čitati kao metaforu cijele kulture, ona ima moć govora i ogledalo je nas samih. U okvirima ove ideje mogu se čitati i tekstovi koji su nastali povodom rušenja Starog mosta u Mostaru 9.11.1993. godine.

Broj 91 – 2, nova serija iz decembra 1995. godine, prvi broj obnovljenog časopisa *Most* u cjelini je posvećen Starom mostu i drugoj godišnjici njegovog rušenja. Ovaj broj časopisa *Most* nema jasno razgraničene rubrike, tako da se prepliću književni, historijski i tekstovi publicističke prirode, ali su svi jasne orijentacije a to je – posvjedočiti besmisao posljednjeg rata i kriknuti nad kulturocidom i urbicidom koji je svoj vrhunac dobio u rušenju Starog mosta 9. novembra 1993. godine.

Uz to, cilj ovakvog broja jeste u simboličkom smislu stvoriti nove mostove i povezati ratom pokidane prostore, što će se vidjeti i kroz objavljene tekstove. Rušenje Starog mosta postaje središnja traumatična tačka u pamćenju grada i mnogo šire od toga, a to reflektuju i književni tekstovi u časopisu Most.

O Starom mostu, njegovoj monumentalnosti i nesagledivom značaju za različita polja ljudske duhovnosti posebno sugestivno su pisali Predrag Matvejević, Mišo Marić, Ivan Kordić, Roko Markovina, Gojko Berić, Ivan Lovrenović, Ihsan Ico Voljevica, Ekrem Moca Dizdar, a pjesme se grupišu u poseban dio nazvan *Kaside o mostu* gdje se prepliću motivi Mostara i Starog mosta u dvije ravni – jednu čini književna i kulturna prošlost kojoj se kao kontrast postavlja glas savremenika s kraja XX vijeka. Iz prostora književne baštine u ovom broju *Mosta* objavljeni su tekstovi *Tarih za Stari mostu Mostaru* Skendera Kulenovića i *Gazel o Mostaru* Derviš paše Bajezidagića kojima se otvara dijalog s tekstovima u kojima je osnovni motiv rušenje Starog mosta.

Motiv Starog mosta kroz figuru njegovog graditelja karakterizira pjesmu *Hajrudin* Ibrahima Kajana. Riječ je o pjesmi narativnog tona ispjevanoj u čast mosta, ili kako ga Kajan naziva *čudo na rubu carevine* koji, kao i njegov graditelj, ostaje neshvaćen masi neukih i necivilizovanih.

Hajrudin pokaza zavidljivcima svoj lijepi, čuveni štap./ Ali, nezadovoljnici (zakerala, sumnjičavci, oni što govore o neviđenom), kazaše kako to nije ništa./ Neka Hajrudin, kad je već tamo u zabačenoj kamenoj pustari, na rubu carevine (neka se zna: u Mostaru!), učinio čudo – da dà sliku priče. (Kajan, 1995: 34)

Pjesma je zasnovana na kontrapunktima svjetla i tame, pojedinca i mase, ruba i centra što neminovno porađaju sukob i tragizam. Sudbina neshvaćenog i ismijanog umjetnika ogledalno prati i njegovo umjetničko djelo jer je Stari most, baš kao i Hajrudin, *labud zalutao među siva brda*. U pjesmi se osjeća i komunikacija s religijskim prototekstom – naime, Hajrudinov štap odbljesak je Božanske riječi, *alat mudrih i učenih*, a njegovo umjetničko djelo, most na rubu carevine, dobiva mitska obilježja.

SLOVO O MOSTARU

Enes Kišević, motiviran viješću o rušenju Starog mosta piše dvije pjesme – *To Neretva neće dočekati* i *Praznina u svjetlu*. U prvoj pjesmi temeljno osjećanje jeste sram zbog civilizacijskog kraha koji je oličen rušenjem Starog mosta, a koji rušitelji nikada neće osjećati. Ova emocija se još snažnije razbuktava pred saznanjem da je Stari most vijekovima spajao dvije obale, te da mu po ljepoti i drevnosti nema ravnog. U drugoj pjesmi prepliću se motivi svjetlosti i tame, zelene vode i skoka poviše mosta suprotstavljene okrutnoj novembarskoj realnosti gdje dominira slika praznine i mraka. Iz magme sjećanja izranja lik skakača Jadranka Finka izvijenog u lastavicu, a nezaobilazno je i spominjanje Hajrudina i u Kiševićevoj pjesmi, jer nakon rušenja Starog mosta i njegova duša luta mrakom i prazninom na mjestu gdje je vijekovima stajao most. Pjesmom o rušenju Starog mosta pod naslovom *Most u Mostaru* objavljenom u broju iz decembra 1995. godine javlja se i turski ambasador Yuksel Soylemez. Časopis *Most* je donosi u prijevodu na bosanski jezik. Za razliku od prethodnih pjesama koje se koncentrišu na figuru graditelja Hajrudina, ova pjesma uvodi lik njegovog rušitelja, Slobodana Praljka, zapovjednika HVO-a.

„Svaki kamen u Mostaru razdiruća suza / Svaki kamen zapanjen
sleđen gledao je / Nekog zapovjednika Praljka / Potišten Mostar
plač nad lukom / Povijest razara povijest živa sahranjena“
(Soylemez, 1995: 106)

Uočavaju se motivi smrti i besmrtnosti, pa čak i mističnog oživljenja mosta koji prkosi vremenu i uništenju. Bez obzira na sve, most će ostati simbol povezivanja svih naroda na ovim prostorima. Također, u ovom broju časopisa *Most*, Ivan Kordić, uz tekst pod nazivom *Nikad više zvonko* nebo donosi i pjesmu *Sonet za Stari most* čija forma, kako kaže pjesnik, „odgovara obrisima njegove nadnaravne arhitekture, a pobuda da se on uniši ravna je diluvijalnom divljaštvu“ (Kordić, 1995: 64). U pjesmi dominiraju motivi svjetla, leta, nebeskih visina, zelene rijeke, uz figuru njegovog graditelja Hajrudina. Ako most nije mogao biti spašen pred zlikovcima, on zauvijek ostaje živjeti u ljudskim zjenama sakriven od zla i vječan u svojoj ljepoti.

Rušenje Starog mosta kao književni motiv nastanjuje i tekstove Marsele Šunjić, Nedžada Ibrišimovića i Nijaza Alispahića koji će u prvim godinama nakon završetka rata biti objavljeni u časopisu Most. U prvom januarskom broju iz 1996. godine časopis Most donosi isječke iz romana *Laku noć, grade* Marsele Šunjić nastao tokom autoričinog izbjeglištva i boravka van Mostara. Odlomci iz romana dati su uz recenzije Alije Isakovića i Predraga Matvejevića. Uz snažni portret mostarske ratne stvarnosti 90 – ih viđen iz perspektive stanovnika ulice Petra Drapšina, Zoran, jedan od likova iz romana, ne može a da ne posvjedoči traumu zbog rušenja Starog mosta riječima – *plakao sam kad je srušen Stari*. U broju 108 – 109 iz decembra 1998. godine objavljeni su tekstovi *Pogođen u mojim prsima Nedžada Ibrišimovića i Dan kad su ubijali Stari most* Nijaza Alispahića koji nastaje kao pjesnikov neposredni krik u kasnim satima 9. novembra 1993. godine: „*Devetog novembra 1993. zelena rijeka vrisnula je do neba, njen gežzir je u tom trenu potresao svemir: barbari su tog dana ubijali neviđenu ljepotu.*“

Sjećajući se topline Mostara i mostarskog Starog mosta čiji luk više ne obasjava rijeku, Velimir Milošević je napisao pjesmu *Preko srušenog mosta*. Uočljivi su motivi ruže, rijeke, mora, ruku unutar kojih se oslikavaju obrisi srušenog Starog mosta. Na tragu intimističkog kruga lirike i u ovoj pjesmi lirski subjekt progovara motiviran ličnom emocijom, ali i maštom koja ima moć da premoštava ratom razdvojene obale „*Preko srušenog mosta / Prelazim lebdimice / Da ti donesem ružu.*“

Pored pjesme o ratnom Sarajevu, Ismet Bekrić u istom broju iz 1998. godine javlja se i pjesmom *Kamen i cvijet* koju posvećuje mostarskom Starom mostu. Pored motiva koji simboliziraju fizički oblik mosta te prirodni ambijent s kojim je srastao, ljepota mosta i njegovo značenje su više od simboličkog, pa i u onim vremenima kada je fizički uništen, Stari most je ideja o dobru koji će sigurno pobijediti zlo i donijeti svjetlo nad ambise mraka.

U broju časopisa Most 103 – 104 iz 1998. godine Elbisa Ustamujić je priredila izbor iz pjesničke zbirke *Kad su gorjele Božije kuće* Huseina Bašića, bošnjačkog pjesnika iz Crne Gore uz intervju u kojem se otkriva na

SLOVO O MOSTARU

koji način je ovaj pjesnik doživio bosanskohercegovačku ratnu kataklizmu pretvarajući je u stihove koji pamte i opominju. U broju Mosta iz 103 – 104 / juni – juli 1998. godine objavljene su pjesme *Tuč čisti Hercegovinu*, *Još jedan tarih (Za Stari most u Mostaru)*, *Na nebu ćuprija*, *Ima Bosne*, *Nekrolog Starom mostu u Mostaru*, *Najzad*, zbogom naivne metafore. I u Bašićevim pjesmama s motivom rušenja Starog mosta nezaobilazna je figura njegovog neimara Hajrudina, rijeke, neba, kamena, svjetla kojima se kao kontrapunkt javljaju motivi mraka, mržnje, olova, kandži.

Rušenje Starog mosta posvjedočeno je krikom pjesnika i pretočeno u stihove nastale novembra 1993. godine, pa se zbog toga ciklus Bašićevih pjesama s tom tematikom može smjestiti u liniju sa tekstovima brojnih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine i šire nastalih u istom periodu, a kojima je apelovano da je barbarskim činom rušenja ovog zdanja svjetske kulturne baštine najavljen kraj povijesti. Uz svjedočenje o mostarskoj tragediji Bašić razvija intertekstualne relacije prema bošnjačkoj književnoj tradiciji, Derviš – paši Bajezidagiću i Skenderu Kulenoviću, sonetu i tarihu kao pjesničkim formama koje čuvaju pamćenjena ljepote mostarskih znamenitosti osmanske arhitekture – Starog mosta i Karađozbegove džamije.

(Žujo – Marić, 2020: 399)

U mostarsku kotlinu rat ugrađuje kaos i beznađe, grad svjetlosti preobražava se u grad – grob jer „ubiše mu Sunce, nebo, kamen i ljude/ Sad rijeka teče nijemo, bez ušća i nade.“ (Bašić, 1998: 20) Bašić se kreće prostorima kulturnog pamćenja prepoznajući da se događaji iz mostarske prošlosti ponavljaju i da se *morija* ponovo nastanjuje u njegove pore ubijajući mu ljude i prepoznatljivi duh.

Vrijeme obnove Starog mosta ostavilo je svoj odjek i u književnim tekstovima objavljenim u časopisu Most. Pritom, materijalno uništenje Starog mosta ne podrazumijeva njegovo uništenje u potpunosti, naprotiv, on i dalje živi i traje kao ideja, simbol kulture, ljepote i stamenosti koja će, uprkos svemu, trijumfirati nad mrakom zločina. Tada ruševina poprima metafizički smisao kao forma unutrašnjeg otpora civiliziranog svijeta spram uništavanja i barbarstva o čemu posebno lijepo govori Gradimir Gojer

„Stari most kao simbol i kao kulturna činjenica ima toliku dozu pozitivne energije, koja će još dugo godina svjedočiti o trijumfu inteligencije i čovjekovog razuma nad barbarstvom i destrukcijom.“ (Gojer, 1998: 13)

Obnovu Starog mosta u Mostaru koja je krunisana njegovim otvorenjem 23. jula 2004. godine prate književni tekstovi objavljeni u časopisu *Most. Istina*, u objavljenim tekstovima ovaj motiv je manje frekventan u odnosu na motiv njegovog rušenja, te će mu biti posvećeno i manje mjesta u ovom radu. Motiv obnove Starog mosta karakterizira brojeve iz 2004. godine najavljujući vrijeme otvorenja i ponovnog spajanja obala Neretve. Jedna od čuvenih pjesnikinja sa južnoslavenskih prostora koja je pjesmom pozdravila obnovu Starog mosta je i Vesna Parun. Od naslova koji glasi *Kamene, ustaj*, te motiva uskrснуća, kamena, vode Neretve, bijelog labuda i vrućeg julskog dana pjesma je ispjevana u snažnom imperativnom, gotovo revolucionarnom tonu obnove i ponovnog rađanja sa vjerom u ljepotu i njenu trajnost koja, uprkos svemu, sija i pobjeđuje svako barbarstvo.

Uz tekstove posvećene ideji mosta u kulturi i književnosti, Atif Kujundžić je opjevao i obnavljanje mostarskog Starog mosta. U njegovim pjesmama trenutak obnove Starog mosta budi različite emocije: u pjesmi *Most i Mostar, prosvjed oštar*, prisutna je i skepsa i tuga motivirana kontrastima star – mlad: „Evo, tu je i novi Most/ ali mi smo stari“ (Kujundžić, 2004: 30), a u drugoj se himničnim tonom pozdravlja njegova obnova i ponovno rođenje „Dobro nam došao u rodno mjesto, Stari / Prognan si bio gotovo jedanaest ljeta / U Gradu svome opet se zamostari / Na radost ove Zemlje i sreću cijelog Svijeta“ (Kujundžić, 2004: 31)

ZAKLJUČAK

U odnosima kulture, pamćenja i zaborava brojni autori potenciraju postojanje tenzije između kulture i katastrofe – bilo da je riječ o katastrofi koja je uzrokovana ljudskim faktorom poput rata ili onoj koju proizvode prirodne sile, poput zemljotresa ili poplava. Ova činjenica poslužiti će kao ilustracija za odnos časopisa *Most* i rata u Bosni i Hercegovini 1992. do

SLOVO O MOSTARU

1995. godine. U katastrofi rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine časopis *Most* je odigrao izuzetno važnu ulogu u čuvanju kulturnog pamćenja oblikujući izborom saradnika i njihovih tekstova otpor prema kulturocidu i urbicidu koji se na posebno dramatičan način obrušio nad Mostar i sve aspekte njegovog bića. Ova teza se posebno jasno potvrđuje kroz rubriku *Književnost* i tekstove koji su unutar nje objavljeni. Ono što je posebno važno istaknuti jeste da primjeri književnih tekstova objavljenih u časopisu *Most* pokazuju da književna prezentacija rata u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine nije svojstvena samo bosanskohercegovačkoj književnosti, nego i književnosti evropskog kulturnog kruga i šire od toga. Pjesnici prepoznaju da historijske situacije ne iščezavaju potpuno, već se u određenim ciklusima ponavljaju i samo mijenjaju vrijeme, prostor i aktere. Varšavski geto 40 – ih godina XX vijeka prepoznaje se u bosanskohercegovačkom kontekstu samo pedeset godina poslije, a Treblinka i Keraterm isti su krug pakla o kojem se mora istinom svjedočiti.

Književni tekstovi stranih autora pokazali su da je moć pisane riječi u empatiji, etičkoj odgovornosti i osudi bilo kojeg oblika zločina ono što nadjačava svako naoružanje i svako nijemo posmatranje sile i nepravde.

Muhamed Šator u tekstu pod naslovom *Treba vjerovati pjesnicima* ukazuje na vrijednost riječi u vremenima zla prizivajući u bosanskohercegovački kontekst devedesetih godina XX vijeka poznate pjesnike i njihove riječi koje bdiju kao poruka i upozorenje apostrofirajući da „u ovom vremenu treba vjerovati pjesnicima. U proteklom ratnom kolopletu, u tom sunovraćenom vremenu, pjesme su počeli pisati mnogi, čak i oni koji nikada nisu ni pomislili da napišu ijedan stih. A pjevali su istinu o svom životu: o vremenu kada su ljudi štakorima preotimali staništa, o vremenu u kome umiru ruže.“⁶ Stranice časopisa *Most* upravo potvrđuju profesorovu misao i ostavljaju prostor za stihove i zapise i afirmiranih i neafirmiranih autora. Bilo da je riječ o bosanskohercegovačkim ili stranim autorima, pjesnicima koji tek stasavaju na književnoj sceni ili onim afirmiranim, svi svojim književnim tekstovima svjedoče o apsurd

6 <https://www.most.ba/016/009.htm>, pristupljeno 21.2.2022.

rata potcrtavajući vrijednost čovjekoljublja i mira. Tematsko – motivska orijentacija književnih tekstova objavljenih u rubrici *Književnost* nastoji obuhvatiti i civilna i vojnička iskustva, i ženski i muški glas, ljudski krik iz opkoljenog grada i vapaj protjeranog bosanskog čovjeka iz egzila, a svi podjednako bolno svjedoče o razornoj moći ratne traume.

Stari most i njegovo rušenje od strane HVO-a 9.11.1993. godine historijska je činjenica koja ima izuzetno snažan literarni potencijal. Njegovo mjesto je prisutno i u različitim književnim formama bosanskohercegovačke književnosti: od lirske pjesme, soneta, do romana, putopisnih i esejističkih formi. U časopisu *Most* se gotovo u kontinuitetu mogu pratiti književni tekstovi koji tematiziraju njegovu sudbinu od rušenja do obnove: od zapisa Nijaza Alispahića u noći njegovog rušenja 9. novembra do pjesme Vesne Parun koja nastaje u julu 2004. godine, nekoliko dana pred njegovo ponovno otvaranje 23. jula. Iako fizički uništen, Stari most je snažno živ i prisutan kao neporecivi simbol ljepote, snage i čovjekoljublja, što je posebno izraženo kroz tekstove koji nastaju u onim godinama kada je njegov vitki luk srušen u Neretvu.

Stari most kao književni simbol, odnosno Stari most kao književni motiv gotovo da izrasta u univerzalni književni topos spajajući bosanskohercegovačku književnost sa stranom koju ispisuju mladi, neafirmirani autori, kao i autori koji su već prihvaćeni kao klasici u kanonu bosanskohercegovačke književnosti. Rušenje i obnova Starog mosta, kao i ukupna bosanskohercegovačka ratna kataklizma zabilježeni su i u tekstovima autora koji nisu dio kanona bosanskohercegovačke književnosti, a čije tekstovi su objavljeni u časopisu *Most*. Tekstovi pokazuju da je Stari most mnogo više od simbola: on je i najstariji Mostarac ili, „stari“, kao što se zove oca ili drugara: nalazili smo se „na starome“, kupali se „pod starim“, najhrabriji od nas skakali su u Neretvu „sa starog“ (Matvejević, 1995: 62).

Iako je rušenje Starog mosta u okvirima kulture znak diskontinuiteta i smrti, u vremenu koje slijedi nakon 9. novembra 1993. godine značit će njegovo sve snažnije prisustvo u književnom životu Bosne i Hercegovine i mnogo šire od toga. Nastajat će brojni književni

SLOVO O MOSTARU

zapisi, pjesme, romani, eseji posvećeni Starom mostu. Time će se potvrditi da Stari most nikada nije izbrisan iz kulturnog pamćenja, te da je, unatoč fizičkom nestanku, i dalje živ kao kulturna činjenica i kao književni motiv. Svi prezentirani književni tekstovi o Starom mostu dijele iste motivske karakteristike: dominira lik njegovog graditelja Hajrudina, motiv kamena, svjetla, ali i motiv njegovih skakača. Njihovo mjesto u književnim tekstovima u kojima se progovara o rušenju Starog mosta posebno je znakovito. Hajrudin, njegov graditelj izrasta iz prostora i vremena XVI stoljeća simbolizirajući ne više običnog graditelja, nego umjetnika čije epohalno djelo jeste upravo Stari most. Mitsko predanje o Ikaru i Dedalu koje prati i književnost XX vijeka oslikava poriv da se čovjek vine u nebeska prostranstva te je inspirirano iskonskom ljudskom potrebom da se dosegne sloboda i uništi svaki oblik diktature i straha. A sve navedeno prepoznaje se u bosanskohercegovačkom i mostarskom ratnom kontekstu u periodu od 1992. do 1995. godine i tome časopis Most kao kontrast postavlja ljepotu umjetnosti i učenosti.

Na osnovu svega predloženog može se zaključiti da je časopis Most od ideje do realizacije njegovao osnovno značenje svog naslovnog pojma: prepoznaje se njegovo izvorište u mostarskoj i bosanskohercegovačkoj kulturno – historijskoj paradigmi izražavajući i jasno duhovno stremljenje ka povezivanju, saradnji, interkulturalnosti i njenoj afirmaciji kroz različite sadržaje koji to potvrđuju i promoviraju.

LITERARY IDENTITY OF THE JOURNAL MOST

Summary

The aim of this research is to analyze the section Literature within the journal Most at the time when his work was renewed. The content of this column is important for shaping the literary identity of journal Most. Given the nature of this research, which will pay special attention to texts that motivate the demolition and reconstruction of the Old Bridge, the research corpus includes issues of journals published for a decade: from 1995 to 2005, and bearing in mind all the above, literary texts of foreign and domestic authors in which the topic of the war in Bosnia and Herzegovina (1992-1995) appears will also be analyzed.

Keywords: Mostar, magazine Most, literary identity, literary texts, foreign and domestic literature, literary presentation of the war in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995

Izvori

Abrahamsen, Odd, „Još jedanput“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br.101, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/012/043.htm>

Abrahamsen, Odd, „Naše oblasti“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu br.101, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/012/043.htm>

Abrahamsen, Odd, „Sile će zašutjeti“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu br.101, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/012/043.htm>

Alispahić, Nijaz, „Dan kada su ubijali Stari most“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 108 – 109, Mostar, 1998.godine, dostupno na <https://www.most.ba/01920/089.htm>

Bašić, Husein, „Tuč čisti Hercegovinu“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine

Bašić, Husein, „Još jedan tarih (za Stari most u Mostaru)“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine

Bašić, Husein, „Na nebu ćuprija“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine

Bašić, Husein, „Ima Bosne“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine

SLOVO O MOSTARU

- Bašić, Husein, „Nekrolog Starom mostu u Mostaru“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine
- Bašić, Husein, „Najzad, zbogom naivne metafore“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, maj/juni, Mostar, 1998.godine
- Bekrić, Ismet, „Sarajevsko sunce“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 103 – 104, Mostar, 1998. godina
- Bekrić, Ismet, „Kamen i cvijet“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 108 – 109, dostupno na <https://www.most.ba/01920/089.htm>
- Ibrišimović, Nedžad, „Pogođen u mojim prsima“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 108 – 109, Mostar, 1998.godine, dostupno na <https://www.most.ba/01920/089.htm>
- Kajan, Ibrahim, „Hajrudin“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br.91, str. 34, Mostar, 1995.godine
- Kišević, Enes, „To Neretva neće dočekati“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br.91, str. 100, Mostar, 1995.godine
- Kišević, Enes, „Praznina u svjetlu“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br.91, str. 100, Mostar, 1995.godine
- Ključanin, Zilhad, „Travnik, 1995“, časopis Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 103 – 104, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/01415/076.htm>
- Ključanin, Zilhad, „Sinovi Ademovi“, časopis Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 103 – 104, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/01415/076.htm>
- Kordić, Ivan, „Sonet za Stari most“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br.91, str. 64, Mostar, 1995.godine
- Kujundžić, Atif, „Most i Mostar, prosvjed oštar“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 176 – 177, Mostar, 2004.godine
- Mahmutefendić, Kemal, „Bosanski emigrantski blues“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 105, Mostar, 1997.godine
- Maksumić, Nedžad, „O šakama i jednako lijepim stvarima“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 101, Mostar, 1997
- Maksumić, Nedžad, „Putokazi razbacani po zemlji“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 101, Mostar, 1997
- Mathissen, Mathis, „Sav narod bosanski“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br.101, Mostar, 1998.godine, dostupno na <http://www.most.ba/012/043.htm>
- Milošević, Velimir, „Gruvaju negde topovi“, str. 100 (nova serija), Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, Mostar, 1996.

ZBORNİK RADOVA

- Milošević, Velimir, „Ovo je Balkan, draga“, str.98, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Mostar, 1996.
- Milošević, Velimir, „Preko srušenog mosta“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br.108 – 109 (nova serija), Mostar, 1998, <https://www.most.ba/01920/089.htm>
- Ostojić, Ljubica, „Jednostavno umiranje“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 91 (2 – nova serija), Mostar, 1995.godine, str. 118
- Parun, Vesna, „Kamene, ustaji“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 179, Mostar, 2004. godine, dostupno na <http://www.most.ba/090/105.aspx>
- Soyleman, Yuxsel, „Most u Mostaru“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br. 91 (2 – nova serija), Mostar, 1995.godine, str. 106
- Šarić, Muhidin, „Keraterm“, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 106 – 107, Mostar, 1998. godine
- Šarić, Muhidin, „Sa ove strane svijeta“, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 106 – 107, Mostar, 1998. godine
- Šarić, Muhidin, „Običan logoraški dan“, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 106 – 107, Mostar, 1998. godine
- Šarić, Muhidin, „Logoraševa molitva“, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 106 – 107, Mostar, 1998. godine
- Šunjić, Marsela, „Laku noć, grade“(odlomak iz istoimenog romana Marsele Šunjić), Most, časopis za kulturu i društvena pitanja br.92, Mostar, 1996.godine
- Topčić, Zlatko, „Premiereurgence“, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja broj 93 (nova serija), str. 53 – 58, Mostar, 1996.
- Vold, Jan Erik, „ Ova Evropa o kojoj govore“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br.108 – 109 (nova serija), Mostar, 1998, <https://www.most.ba/01920/089.htm>
- Vold, Jan Erik, „Skupljeni ljubavni život Borislava Heraka“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br.108 – 109 (nova serija), Mostar, 1998, <https://www.most.ba/01920/089.htm>
- Wiplinger, Peter Paul, „Mostar“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 108 – 109, Mostar, 1998. godine
- Wiplinger, Peter Paul, „Literatura i rat“, Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 115 – 116, Mostar, 1999. godine

SLOVO O MOSTARU

Literatura

- Bogdanović, Bogdan „Može li grad bez svog mosta/ Može li most bez svog grada“, u: Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 139, Mostar, 2001.
- Delalić, Munib, „Mathisovo bosansko slovo“ objavljeno u Bosanska pošta 1998, dostupno na <http://www.infobiro.ba/article/1037508>
- Delalić, Munib, „Bosna i Hercegovina u norveškoj poeziji“, u: Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu br.101 (nova serija), Mostar, 1998.<https://www.most.ba/012/043.htm>
- Karahasan, Dževad, Dnevnik selidbe, Connectum, Sarajevo, 2010.
- Kujundžić, Atif, „Jedan stao, drugi pao, a sad oba uzgor“
- Maksumić, Nedžad, *Treće lice jednine*, Buybook, 2018.
- Matvejević, Predrag, „Most“ u: Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, str. 62 – 63, Mostar, 1995. godine
- Ostojić, Ljubica „Nova serija Mosta“, u: Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, br. 98 (nova serija), Mostar, 1998, dostupno na <https://www.most.ba/009/117.htm>
- Šarić, Salko, *Pregled stvaralaštva u Mostaru*, FMON, Mostar, 2017
- Šator, Muhamed, „Treba vjerovati pjesnicima“ u: Most, časopis za kulturu i društvena pitanja, br.105 (nova serija), Mostar, 1998, dostupno na <https://www.most.ba/016/009.htm>
- Ustamujić, Elbisa, Iz književne i kulturne riznice Mostara, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, podružnica Mostar, IC štamparija, Mostar, 2016.
- Žujo – Marić, Lejla, „Historija, trauma i identitet u književnom djelu Huseina Bašića“ u: Hercegovina, Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, str. 397 – 402, Mostar, 2019.